

<http://dx.doi.org/10.16926/zh.2016.15.21>

Tadeusz SROGOSZ
Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**[rec.] Ірина Кривошея, *Неурядова старшина української козацької держави (XVII–XVIII ст)*,
Київ 2014, Видавничий дім Дмитра Бураго,
ss. 615, ISBN 978-966-489-263-3,
ISBN 978-966-489-265-7**

Książka Iriny Krywoszei stanowi zwieńczenie jej dotychczasowych (a może raczej pewnego etapu) badań nad dziejami Kozaczyzny. Autorka nie tylko zebrała w niej swoje wcześniejsze ustalenia i tezy, ale znacznie rozszerzyła zakres badań. Całość prezentuje nowe, poszerzone i uzupełnione spojrzenie na omawiane w książce zagadnienia. W książce analizowane są istotne problemy naukowe, rozwiązane w oparciu o solidną podstawę źródłową i piśmienniczą. W efekcie, dzięki dużemu wysiłkowi heurystycznemu, powstało dzieło opisujące istotny problem naukowy interesujący nie tylko specjalistów, lecz także szerszą publiczność, zwłaszcza na Ukrainie i w Polsce.

Elitą wojskową Kozaczyzny zaporoskiej byli rejestrowi. Zwano tak Kozaków na żołdzie Rzeczypospolitej, a później także Rosji, którzy za służbę otrzymywali niewielki żołd, sukno na mundury i pewne przywileje. Jednym z celów powstań ukraińskich była chęć powiększenia rejestru, gdyż Kozacy rejestrowi mieli swoją określoną, dość wysoką pozycję społeczną, jako żołnierze na służbie państwowej i jednocześnie ludzie wolni. Starszyzna rejestrowa tworzyła na Ukrainie swego rodzaju elitarną warstwę społeczną. Ci Kozacy, którzy nie mieścili się w niewielkim rejestrze (kilka tysięcy ludzi), byli zwani nierejestrowymi lub, jeśli zostali z rejestru skreśleni, na przykład w wyniku obniżenia liczebności rejestru – wypiszczykami. W skład tej grupy wchodził także tzw. Kozacy „grozdowi”, którzy wprawdzie znajdowali się na ewidencji prowadzonej przez starostów grodowych, jednak nie otrzymywali z tego tytułu żadnego wynagrodzenia.

W swoim życiu czasem również chłopci mieli okresy „kozaczenia”. Niewpisani do rejestru Kozacy byli często zaczynem buntów i niepokojów na Ukrainie. Starszyznę tej właśnie grupy Kozaków w XVII i XVIII w. zanalizowała Irina Krywoszeja.

Z punktu widzenia polskiej optyki zbyt daleko idące jest użycie w tytule terminu „ukraińska kozacka państwowość”. Rozumiem, że historycy ukraińscy w poszukiwaniu tożsamości narodowej starają się podciągać pod to instytucję Hetmańszczyzny (Hetmanatu), funkcjonującą od powstania Bohdana Chmielnickiego do jej końca w 1764 r. i ostatecznej likwidacji Kozaczyzny zaporoskiej jako czynnika politycznego w latach siedemdziesiątych XVIII w. (w czasie koliszczyzny w 1768 r. nastąpiła w Humaniu próba odnowienia Hetmańszczyzny). Była to jednak forma autonomii wojska zaporoskiego, trudno tu zatem pisać o państwowości.

Książka o nierejestrowej starszyźnie kozackiej w XVII i XVIII w. składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów podzielonych na podrozdziały, wniosków, bibliografii (nazwanej wykazem wykorzystanych źródeł), aneksów, wykazów aneksów i skrótów. We wstępie Autorka wyjaśnia czytelnikom założenia pracy, charakteryzuje podstawowe pojęcia oraz zakres rzeczowy i chronologiczny. Podział na poszczególne rozdziały jest uzasadniony, wynikający z przesłanek merytorycznych i chronologicznych. W książce ograniczono stronę techniczną, co wiąże się – jak miemam – z oszczędnościami procesu wydawniczego. Zwłaszcza brakuje indeksu nazwisk, a przy wielości aktorów wydarzeń byłoby ze wszech miar wskazany.

W rozdziale pierwszym Irina Krywoszeja przedstawiła stan badań nad dziejami nierejestrowej starszyzny kozackiej (nazwany historiografią), źródła (ten podrozdział nazwany źródłoznawstwem) i metodologię badań. Dla przedstawienia tej problematyki wykorzystane zostały opracowania historyków ukraińskich, polskich i rosyjskich, a także różnorodne źródła z archiwów i bibliotek ukraińskich i polskich oraz starodruki i wydawnictwa źródłowe. W trzecim podrozdziale Autorka przedstawiła tezy swojej monografii, a także uzasadnienie struktury narracji.

W rozdziale drugim Irina Krywoszeja zanalizowała nierejestrową starszyznę Kozaczyzny w XVII i pierwszej ćwierci XVIII w. Poszczególne podrozdziały ogniskują się wokół kształtowania się instytucji towarzystwa do 1648 r., pojawienia się wśród towarzystwa nierejestrowej starszyzny od połowy XVII w. do lat dwudziestych XVIII w., wyższego towarzystwa sotni oraz funkcji i znaczenia nierejestrowej starszyzny w XVII w.

W kolejnych rozdziałach Irina Krywoszeja omówiła poszczególne grupy nierejestrowej starszyzny Hetmańszczyzny. Szkoda, że Autorka nie zdecydowała się na identyczny porządek podziału poszczególnych rozdziałów na podrozdziały, zwłaszcza w kontekście koniecznych porównań kształtowania się tych grup, pozycji ekonomicznej i społecznej, liczebności oraz funkcji.

Trzeci rozdział poświęcony został najwyższej warstwie nierejestrowej starszyny Hetmańszczyzny w XVIII w., podlegającej bezpośrednio hetmanowi, którego symbolem władzy był buńczuk (бунчукове товариство). W pierwszym podrozdziale Irina Krywoszeja omówiła kształtowanie się tej grupy, status jej przedstawicieli, a także dynamikę liczebności i składu osobowego. Grupa ta kształtowała się w długim przedziale czasowym. Ostatecznie jako osobna kategoria uformowała się na początku XVIII w., kiedy hetmanem był Iwan Skoropadski. Od lat trzydziestych XVIII w. jej przedstawiciele otrzymywali oficjalne hetmańskie uniwersały lub patenty o przyjęciu do grupy, po czym wpisywano ich do komputu. Liczebność tej grupy starszyny wahała się od 106 do 200 (s. 236). W kolejnym podrozdziale czytelnik znajdzie ocenę ekonomicznych podstaw znaczenia wojskowego i politycznego najwyższej warstwy nierejestrowej starszyny. Jej skład był wprawdzie niejednorodny, ale przeważały osoby zamożne, czy wręcz bogate, piastujące ważne stanowiska. Była to grupa zamknięta, gdzie kwitł nepotyzm. Wreszcie w ostatnim podrozdziale zanalizowane zostały funkcje starszyny spod znaku buńczuka, które wiązały się zwykle z posiadanym stanowiskiem wojskowym i administracyjnym. Po likwidacji instytucji hetmana w 1764 r. jej przedstawiciele tracili na tożsamości, by na początku lat osiemdziesiątych XVIII w. stać się częścią rosyjskiej szlachty.

W czwartym rozdziale Irina Krywoszeja omówiła niższą grupę nierejestrowej starszyny podlegającej pułkownikowi i skupiającą się wokół pułkowego proporca (значкове товариство). Przedstawiciele tej grupy byli wpisani do odpowiedniego komputu, podlegali pułkowemu sądowi, posiadali prawa i przywileje, spełniali różne funkcje wynikające z ich stanowisk w wojsku zaporoskim. Warstwa ta zaczęła się formułować w końcu XVII w., natomiast nazwa pojawiła się w pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. Jako odrębny komput starszyna spod pułkowego proporca zaczęła funkcjonować podczas hetmaństwa Iwana Skoropadskiego, jej przedstawiciele również powoływano uniwersałami. Liczebność tej grupy wynosiła od 350 do 950 osób (s. 281). W połowie XVIII w. zaczęła się tworzyć starszyna pułkowego proporca w Generalnej Artylerii Wojskowej. Pozycja ekonomiczna tej grupy była znacznie niższa wśród nierejestrowej starszyny kozackiej (najczęściej posiadali 1–10 osad). Blisko ¼ gospodarowała w chutorach, młynach, karczmach i warsztatach rzemieślniczych. Po likwidacji w 1784 r. ustroju pułkowo-sotniczego część z nich kontynuowała służbę wojskową (wchodzili w skład korpusu kornetów) lub cywilną w sądach, magistratach i innych urzędach. Szlachta utrzymała swój status, natomiast inni musieli przeprowadzać dowód szlachectwa.

Interesujący problem dodatkowej grupy nierejestrowej starszyny (військове товариство) Hetmańszczyzny w XVIII w. przedstawiony został w ostatnim, piątym rozdziale. Grupę tę stanowili Kozacy niemający w danym momencie „włodarza”, ale dowodzący znacznymi siłami i posiadający wpływy. W zależności od sytuacji mogli otrzymać stanowisko lub urząd. Początek ich istnienia

Irina Krywoszeja określiła na 1740 r., a status między starszyzną spod znaku buńczuka a starszyzną spod znaku proporca. Ich liczebność wynosiła 53 w 1743 r., 85 w 1751 r., by w 1763 r. osiągnąć 296 osób (s. 308). Koszty służby ponosili samodzielnie, mimo że znaczna większość z nich nie była zamożna.

W obszernych wnioskach Irina Krywoszeja podkreśliła znaczną rolę nierejestrowej starszyzny Hetmańszczyzny. Napisała między innymi:

Tak więc nierejestrowa starszyzna ukraińskiej państwowości kozackiej XVII–XVIII stulecia należała do wyższej warstwy ówczesnego społeczeństwa ukraińskiego, miała wpływ na istotne decyzje i brała udział w ich realizacji na wszystkich szczeblach władzy. Nierejestrowa starszyzna stała się aktywnym czynnikiem ukraińskiej historii (s. 324).

Nawet wybitne dzieła posiadają usterki lub niedomówienia. Mnie osobiście zabrakło uwypuklenia roli hetmana Iwana Skoropadskiego, który starał się powiększyć polityczne wpływy starszyzny kozackiej. Za jego zresztą czasów formowały się poszczególne komputy nierejestrowej starszyzny kozackiej.

Niezwykle przydatne dla specjalistów są zamieszczone w książce aneksy, zawierające prawie bez wyjątku imienne spisy z różnych lat członków poszczególnych grup nierejestrowej starszyzny kozackiej, czasem zaś ich liczebności. Zgromadzenie i uporządkowanie tych danych kosztowało zapewne wiele wysiłku i inicjatywy badawczej. Również w poszczególnych rozdziałach czytelnik może znaleźć wiele tabel z danymi statystycznymi.

W sumie jest to książka interesująca, bogata pod względem liczby przeanalizowanych materiałów źródłowych i literatury przedmiotu. Jednocześnie Irina Krywoszeja uporządkowała wiele zagadnień lub przedstawiła nowe koncepcje badawcze. Książka powinna niewątpliwie inspirować do dalszych badań nad Kozaczyzną nie tylko historyków ukraińskich, lecz również przedstawicieli historiografii w innych krajach, w tym zwłaszcza w Polsce.